

OSMANLI ARAŖTIRMALARI
X

Nesir Heyeti — Editorial Board
HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ
HEATH W. LOWRY — İSMAIL ERÜNSAL

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
X

İstanbul-1990

İSLAM HUKUKUNDA DEVLET BAŞKANININ TAYİN USULÜ

M. Akif AYDIN

İslam Anayasa Hukukunun en önemli problemlerinden birisini devlet başkanının tayin (belirlenme) usulü teşkil eder. Hz. Peygamberin kendisinden sonra İslam devletinin başına geçecek kimseyi belirlemediği bilinmektedir. Gerçi O'nun, yerine Hz. Ebu Bekir'i bıraktığını ima eden hadisleri vardır¹. Ne var ki bunlar devlet başkanının Ebu Bekir olacağına dair açık işaretler taşımadığından ilk halife, Peygamberin ölümünden sonra her hangi bir tayin usulüne başvurulmaksızın otomatik olarak işbaşına geçmiş değildir. Şia'nın İmamiyye kolu Peygamberin kendisinden sonra yerine geçmek üzere Hz. Ali'yi açıkça tayin ettiğini iddia etmekte ise de bu iddia ne Ebu Bekir'in devlet başkanı seçilmesi sırasında ne de daha sonra bizzat Ali tarafından ortaya konmuştur². Hatta amcası Abbas'ın Resulullahın son hastalığı sırasında Ali'ye gelerek «Gidip Peygambere yerine kimi bırakacağını soralım» teklifini Onun «Peygambere sorar o da bu konuda bizi dışarda bırakırsa bir daha kimse bize vermez» diyerek reddetmesi³ böyle bir tayinin gerçekleşmediğini ortaya koymaktadır.

İşte böyle bir belirsizlik ortamında Hz. Peygamberin ölmesi iki soruyu gündeme getirmiştir. Birincisi kimin devlet başkanı

1 Geniş bilgi için bk. Zâfir el-Kâsımî, *Nizâmü'l-hüküm fi's-şeria ve't-târih*, Beyrut 1974, s. 169-171; Muhammed Yûsuf Musâ, *Nizâmü'l-hukm fi'l-İslam*, Kahire ts. s. 91-92.

2 İmamiye'nin iddiası için bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, nşr. Ali Abdü'l-vâhid Vâfi, Kahire ts. s. 11, 587.

3 Taberi, *Tarihü'r-rusul ve'l-mülûk*, nşr. Ebu'l-Fazl İbrâhim, Beyrut ts. III, 193-194.

olacağı, ikincisi de bu kimsenin nasıl belirleneceği. Bilindiği üzere Peygamberin ölümünden çok kısa bir süre sonra Benî Sâide denilen yerde toplanan Medine'li müslümanlar (ensar) kendi aralarından bir devlet başkanı seçme teşebbüsünde bulunmuşlar, daha sonra toplantıya katılan Mekke'li müslümanların müdahalesiyle Hz. Ebu Bekir devlet başkanı seçilmiş ve böylece Peygamberden sonra kimin devlet başkanı olacağı problemi çözülmüştü. Ebu Bekir de kendisinden sonra yerine Hz. Ömer'i bırakmıştır. Ömer ise kendisinden sonra bir kişiyi devlet başkanı olarak seçme yerine, bu seçim işini altı kişiden oluşan bir heyete havale etmiş, bu heyet daha sonra aralarından Hz. Osman'ı halife seçmiştir. Üçüncü halifenin Medine'ye hakim olan bir gurup isyancı tarafından öldürülmesi üzerine de dördüncü halife olarak Ali seçilmiştir.

İslam tarihinde râşid halifeler dönemi olarak bilinen ve daha sonra gelen Emevi idaresinden özellikle Anayasa hukuku bakımından kesin çizgilerle ayrılan bu dönem, sonraları İslam hukukçularının içtihatlarına dayanak olacak anayasa teamüllerinin oluşması bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Gerek Kur'an-ı Kerim'de ve gerekse Peygamberin sünnetinde devlet başkanının seçimiyle doğrudan alakalı bir hüküm bulunmamaktadır. Böyle olunca zaruri olarak İslam hukukunun kaynakları hiyerarşisinde üçüncü sırada yer alan İcma'a başvurma zarureti ortaya çıkmıştır. İşte Peygamberin en yakın arkadaşlarının dört halife döneminde oluşturdukları anayasa teamülleri, itirazsız oluşması sebebiyle icma olarak kabul edilmiş ve İslam Anayasa Hukukunun en önemli kurumu olan devlet başkanlığı (hilâfet) ile ilgili belirli esaslar sahabenin icması ile sabit olmuştur⁴. Bu anayasa teamülleri ışığında İslam Anayasa Hukuku esasları ortaya konurken hukukçuların mezheplerinin metodolojik esaslarının yanısıra içlerinde yaşadıkları zamanın siyasi şartlarından da geniş ölçüde etkilendiklerini gözden uzak tutmamak gerekir. Bu bakımdan bu görüşlerin, görüş sahiplerinin yaşadıkları zamanın şartlarıyla birlikte değerlendirilmesi zarureti vardır.

4 Abdürrezzâk es-Senhûri, *Fıkhü'l-hilâfe ve tatavvuruhâ*, Kahire 1989, s. 97-99; M. Ziyâüddin Reyys, *en-Nazariyyatü's-Siyâsiyyetü'l-İslâmiyye*, Kahire 1979, s. 103-104; Kasımi, 205.

Bu şekilde oluşan İslam Anayasa Hukukunda devlet başkanının tayini konusunda başlıca şu usullerin kabul edildiği görülmektedir.

Sünnî hukukçuların üzerinde ittifak ettikleri birinci yol, devlet başkanının seçimle belirlenmesidir⁵. İlk devlet başkanı Hz. Ebu Bekir bu yolla seçilmiştir. Bu seçimin ehlü'l-hal ve'l-akd denilen bir seçici heyet tarafından yapılması konusunda bu gruptaki hukukçular arasında görüş birliği vardır. Ancak aynı görüş birliği seçim nisabı ve seçici heyetin kimlerden oluşacağı konusunda mevcut değildir. İslam hukukçuları aynı olaylara, yani ilk dört halife döneminde yapılan seçimlere dayanmakla birlikte, bunları farklı yorumlamaları sonucu değişik hukuki neticelere varmaktadırlar. Bu sebeptir ki seçim nisabı konusunda bir kişinin seçmesi yeterlidir diyenler olduğu gibi, en az iki, üç, beş kişinin seçmesi lâzımdır diyenler de vardır⁶. Bir kısım hukukçular ise İslam devletindeki seçici heyete girmeye hak kazananların çoğunluğunun seçmesi gerekir görüşündedir⁷. Bu son görüşün gerçek anlamda bir seçimin tüm özelliklerini taşıdığı ve günümüz anlayışına daha uygun olduğu görülmektedir.

Bir kişinin seçimi yeterlidir diyenler Hz. Ömer'in Benî Sâide toplantısında Ebu Bekir'e uzat elini sana biat edeyim demesine dayanmakta ve bunu tek kişinin seçimi olarak yorumlamaktadırlar⁸. Keza Peygamberin amcası Abbas'ın Ali'ye aynı yönde yapmış olduğu teklifi de⁹ bu görüşlerine dayanak yapmaktadırlar. Açık-tır ki her iki olayda da bir seçim değil, seçimin başlaması işlemi söz konusudur. Üç kişinin oylarıyla seçilir diyenler bunu nikah akdine benzetmekte iki tarafı temsil eden bir velinin var olması

5 Ebu'l-Hasan el-Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, Beyrut 1985, s. 7; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, Beyrut 1983, s. 23; ayrıca bk. Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, Beyrut 1981, s. 279-280; Ebu Bekir el-Bâkillânî, *et-Temhîd*, Kahire 1947, s. 178.

6 Mûsâ, 79-80, 85.

7 Ferrâ, 23; K. S. Lambton *State and government in medieval Islam*, New York 1985, s. 33-35; Senhuri, 128.

8 Mâverdi, 7; Hz. Ömer'in biatı konusunda bk. Taberî, III, 206.

9 Taberî, III, 209; İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-İmâme ve's-siyâse*, Kahire ts. I, 12; Mâverdi, 7.

durumunda iki şahit, yani toplam üç kişiyle nikah kıyıldığı gibi, halife de seçilir demekteler¹⁰. Bu görüşü ileri sürenler nikah akdiyle devlet başkanı seçimi arasında ne gibi bir bağlantının bulunduğunu açıklamazlar. Bir kişinin oylarıyla seçilir diyenler ise yine aynı Benî Sâide toplantısında Ebu Bekir'e ilk defa biat eden ve tarihi kaynaklarda adları açıkca zikredilen kimseleri sayarak seçimin bu beş kişi tarafından yapıldığını ileri sürerler¹¹. Aynı şekilde ikinci halife Ömer'in aralarından birini halife seçmek üzere 6 kişiyi görevlendirmesi, dolayısıyla beş kişinin seçimini geçerli kabul etmesi de bu görüşe delil olarak ileri sürülmüştür¹².

Benî Sâide toplantısında çoğunluğun Hz. Ebu Bekir'e biat ettiği bilinmektedir. Tarihi kaynaklarda burada halife seçilmeyi düşleyen Sa'd b. Ubâde'den başka bir muhalifin ismi geçmemektedir. O halde ilk halife bu toplantıya katılanların çoğunluğunun oylarıyla seçilmiştir. Bir başka yoruma göre ise, bu toplantıda sadece Hz. Ebu Bekir'in adaylığı kesinleşmiş, seçim ertesi gün mescidde büyük bir çoğunluğun iştirakiyle olmuştur¹³. Bu ikinci yorumun seçim anlayışına daha uygun düştüğü aşıkârdır. Her halü kârda her iki durumda da bir, üç, beş gibi sınırlı bir sayının değil, seçim işlemine katılanların çoğunluğunun oyları söz konusudur. O halde seçimin sadece Hz. Ömer veya kaynaklarda isimleri belirtilen sınırlı sayıdaki kimseler tarafından yapıldığını ileri sürmek tarihi realiteye uymamaktadır. Bu yorumların temelinde yatan bir başka neden de sınırlı sayıda seçicilerin yapmış oldukları seçimi meşru kabul ederek esasında Emeviler ve Abbasiler dönemindeki benzer bazı uygulamalara meşruiyet kazandırma düşüncesidir. Zira İslam hukukçuları verasetle intikali *de jure* değil *de facto* bir intikal olarak kabul ettiklerinden aslında bu dönemlerde verasetle intikal eden bazı uygulamaları sınırlı sayıda kimse tarafından yapılmış, fakat netice itibariyle dört halife dönemindekine benzer bir seçim usulüyle meşru bir şekilde intikal etmiş gibi gösterme ihtiyacı doğmuştur¹⁴. Nitekim Abbasi halifesi Vasık'ın 847'de öl-

10 Mâverdi, 7; Mûsâ, 79-80.

11 Mâverdi, 7; Mûsâ, 79-80.

12 Emile Tyan, *Institutions du droit public musulman*, Paris 1954, 1956, II, 337; Mûsâ, 81-84.

13 Senhûri, 139; Kâsımî, 164.

14 Senhûri, 138-139; Lambton, 89.

mesi üzerine kadı, vezir ve bir kaç Türk kumandandan oluşan heyet, yerine Mütevekkil'i seçmiş ve Mütevekkil de seçimle işbaşına geçen meşru bir halife olarak hüküm sürmüştür¹⁵. Ne var ki bütün bu gayretlere rağmen râşid halifeler döneminden sonra karşılaşılan ve sınırlı sayıda kişinin katıldıkları tayin işlemlerini seçim olarak kabul etmek güçtür.

Seçimin İslam devletinde seçme ehliyetine sahip (ehlü'l-hal ve'l-akd) kimselerin tamamının çoğunluğuyla yapılacağı görüşü ise hem tarihi vakialara ve hem de seçim sisteminin yapısına daha uygun görünmektedir. Zira seçimle gelmiş bir devlet başkanı olduğu konusunda tereddüt olmayan Hz. Ebu Bekir'in Peygamber Mescidi'ndeki seçimine Medine'de bulunan ve bu işleme iştirak etmek isteyen herkes katılmıştır. O anda mescidde bulunmayanların önemli bir kısmı da daha sonra biatlarını yapmışlardır. Seçim olayında kendilerinin görüşünün alınmadığını söyleyerek başlangıçta imtina eden Hz. Ali'nin altı ay gecikmeyle birlikte sonunda biat ettiği bilinmektedir. O halde ilk halifenin Medine'de bulunan ehlü'l-hal ve'l-akd'in oylarının çoğunluğuyla seçildiğini kabul etmemize bir engel yoktu.

Burada ilk seçimin yapıldığı tarihlerde İslam devletinin sadece Medine'den ibaret olmadığı, seçim esnasında Mekke'de oturanlar başta olmak üzere diğer bölgelerde oturanların reylerinin alınmadığı, dolayısıyla seçimin bütün ülkenin iştirakiyle gerçekleşmediği itirazı ileri sürülebilir. Ne var ki her olayı devrinin şartları içerisinde düşünmek ve değerlendirmek gerekir. O günün şartları içerisinde istense bile bütün İslam ülkesinin seçimine iştirakinin pratik imkânsızlığı ortadadır. Bunun gerçekleşmesini aramak özellikle ilk halife seçiminde devletin günlerce ve hatta aylarca başsız kalması sonucunu doğuracaktı. Böyle bir boşluğun o dönemde bir çok iç ve dış problemler doğuracağı tartışmasızdır. Bu sebeple ilk devlet reisini seçenlerden teorik bir prensibin gerçekleşmesi uğruna bu tehlikelere devleti maruz bırakmalarını beklemek hukuki ve siyasi realiteyle bağdaşmamaktadır. Ayrıca diğer bölgelerden ve kabilelerden zaman içerisinde gelen biat heyetlerinin halifeye yapmış oldukları biatı da bir seçim olarak yorum-

15 D. Sourdel, «Khalifa», El² (Fr.), IV, 973.

lomasak bile, seçilen halifeyi kabul olarak yorumlamak yanlış olmasa gerektir. Çünkü bu tür biatların yapılmadığı durumlarda bunun halifeyi tanımama anlamını taşıdığı ve Şam valisi Muaviye'nin Hz. Ali'ye biattan kaçınması örneğinde de görüldüğü gibi siyasi ve hukuki bir takım problemler doğurduğu bilinmektedir. Bu sebeple râşid halifeler döneminde Medine'dekilerin iştirakiyle yapılan seçimleri geçerli bir seçim olarak kabul etmek doğru bir çözüm olsa gerektir.

İslam hukukçularının seçimle ilgili olarak üzerinde durdukları bir diğer problem de seçici heyetin kimlerden oluşacağıdır. Bu konuyu aynı isimle anılan eserlerinde ele alan onbirinci asrın çağdaş iki hukukçusu Mâverî ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, halifeyi seçecek ehlü'l-hal ve'l-akd'de esas itibariyle üç niteliğin bulunması gerektiğini ileri sürerler. Buna göre seçici heyette yer alanlar 1. âlim, 2. âdil ve 3. rey ve tedbir sahibi olmalıdır¹⁶. Bir kısım hukukçular tarafından bu guruba girenler çok dar yorumlanmış ve bununla sadece âlimlerin kastedilmiş olduğu iddia edilmişse de¹⁷ zamanla bu yorumlar daha genişlemiş, ordu kumandanlarının ve halkın ileri gelenlerinin de bu guruba girdiği ileri sürülmüştür¹⁸. Esasen İslam hukukçularının ehlü'l-hal ve'l-akd'in niteliklerini belirlerken göz önünde bulundurdıkları örnekler râşid halifeler döneminde yapılan seçimlere iştirak eden kimselerdir. Çünkü bu dönemde yapılan seçimler meşru ve bu seçime katılanlar da ehlü'l-hal ve'l-akd kabul edilmişlerdir. Bu sebeple hukukçular seçici heyette yer alan kimselerin vasıflarını sayarken bu ilk seçime katılmış sahabelerde var olan ve halife seçmek için gerekli sayılan nitelikleri ortaya koymaya çalışmışlardır. Ne var ki daha sonra örnekendirme sırasında bunların alimler, ordu kumandanları ve halkın ileri gelenleri olduğu söylenirken bu şartları daha da daraltmışlar, bunu yaparken de devirlerinin etkisinde kalmışlardır. Daha önce de belirtildiği gibi bu çerçeveyi yukardaki üç niteliğe sahip her kimseyi içine alacak tarzda genişlettikleri zaman bir takım uygulama güçlükleri ortaya çıkmakta, üstelik bu nitelik-

16 Mâverî, 6; Ferrâ, 19.

17 Lambton, 18.

18 Tyan, II, 347; Lambton, 140-141, 183-185.

lere sahip geniş kitlelerin katılmadığı sonraki dönemin bazı seçimlerini meşru saymama ihtimali belirlemektedir.

Seçici heyette aranan bu niteliklerle esas itibariyle seçmen ehliyetine sahip olmanın şartları tesbit edilmek istenmektedir. Tabiatıyla bu şartlar hukuki ve siyasi zaruretlerle zaman içerisinde bir takım değişiklikler göstermiş. Ne var ki her halü kârda seçici heyeti geniş tutmak İslam Anayasa Hukukunun ruhuna daha uygundur.

Devlet başkanının tayininde kabul edilen ikinci yol, onun önceki halife tarafından belirlenmesi yoludur (ahd-istihlaf)¹⁹. Bu usulde işbaşındaki halife kendisinden sonra yerine geçecek kimseyi belirlemekte ve sağlığında ehlü'l-hal ve'l-akd'den yerine belirlediği kimse için biat almaktadır. Hz. Ebu Bekir ikinci halife Ömer'i bu usulle belirlemiştir. Aynı şekilde Hz. Ömer de kendisinden sonra devlet başkanı olacak kimseyi seçmek için bu yoldan istifade etmiştir. Ne var ki o halifeyi bizzat seçmemiş, bunun yerine seçim işini altı kişilik bir heyete havale etmiş ve Hz. Osman, Ali, Abdurrahman, Sa'd, Zübeyr ve Talha'dan oluşan bu heyete aralarından birisini üç gün zarfında halife seçmeleri görevini yüklemiştir. Bilindiği gibi sonunda bu altı kişi arasından Hz. Osman üçüncü halife olarak İslam devletinin başına geçmiştir.

Bu şekilde devlet başkanı olan kişinin işbaşına geçerken ehlü'l-hal ve'l-akd'den biat almasının zaruri olup olmadığı hukukçular tarafından tartışılmıştır. Mâverdi'nin de içinde bulunduğu bir kısım hukukçuya göre bu yolla halife olanın belirli şartlarla seçici heyetin ayrıca onayını alması gerekmez²⁰. Bu görüşe göre İslam tarihinde bu yolla devlet başkanı olanların sonradan almış oldukları biat bir seçim değil, bir bağlılık biatıdır. Ebû Ya'lâ'nın içinde bulunduğu diğer bir görüşe göre ise bu yolla halife olanların da işbaşına geçerken mutlaka biat almaları gerekmektedir²¹. Bu durumda alınan biat bir bağlılık değil, daha çok bir seçim biatı mahiyetini taşımaktadır.

19 Mâverdi, 7; Ferrâ, 25; Bâkillânî, 178; Bağdâdi, 279-281.

20 Mâverdi, 11.

21 Ferrâ, 25.

Bu farklı görüşler özellikle çağdaş hukukçuları ahd veya istihlaf denilen bu yolla halife olanların tayinlerinin işbaşındaki halifenin bir irade beyanıyla yapmış olduğu bir tayin mi, yoksa bir aday gösterme mi olduğu konusunda düşünmeye sevketmiştir. Muhtemelen öncülüğünü Senhûri'nin yaptığı bir gurup çağdaş hukukçuya göre ahd yoluyla devlet başkanının belirlenmesi, önceki halife tarafından yapılan bir tayin değil, bir aday göstermedir. Bu yolla halife olanı bu makama getiren işlem veliahd tayin edilmesi değil, daha sonra seçici heyetin yapmış oldukları biattır²². Emevi halifesi Süleyman b. el-Velîd tarafından veliahd tayin edilen Ömer b. Abdülazîz'in Süleyman'ın ölümünden sonra Şamlılara hitaben yapmış olduğu konuşmada «Ben her ne kadar veliahd tayin edilmişsem de siz bu işlemle bağlı değilsiniz; dilerse bir başkasını seçebilirsiniz²³» demesi ve Şamlıların buna rağmen kendisine biat etmesi üzerine hilafeti kabul etmesi, veliahd tayininin aday gösterme olarak yorumlanmasına daha uygun bir davranıştır. Zira bu davranışıyla Ömer b. Abdülazîz Şamlıların o anda yaptıkları biatın bir seçim biatı olduğunu ortaya koymuştur. Böyle kabul edildiğinde de veliahd tayini sadece bir aday gösterme olarak telakki edilebilecektir.

Veliahd tayin etmeyi işbaşındaki halifenin yaptığı bir önseçim olarak yorumlamak da mümkündür. Zira bu işlemde halife daima bir kişiyi belirlemektedir. Aday göstermede ise daha ziyade birden fazla adayın varlığı sözkonusudur. Önseçimde ise halifenin zihnindeki muhtemel adaylardan birisini kendisince haklı nedenlerden ötürü seçmekte ve seçici heyetin onayına sunmaktadır.

Bu görüşü geçerli saydığımızda klasik kaynaklarda halife tayini için belirtilen iki yolu da bire indirmiş olmaktadır: Seçim. Böylece halife ya işbaşındaki halife tarafından aday gösterilerek veya aday gösterme sözkonusu olmaksızın ehlü'l-hal ve'l-akd tarafından seçilecektir.

İslam tarihindeki uygulamaya bakıldığında râşid halifeler döneminden sonra Emevî ve Abbâsî halifelerinin çoğunlukla ahd-istihlaf yoluyla tayin edildikleri görülmektedir. Ne var ki dört

²² Senhûri, 150; Mûsâ, 118-121.

²³ Kâsımî, 212.

halife dönemindeki uygulamayla sonraki dönemlerdeki tatbika-
tın temelde ayrıldıkları bir nokta vardır. Râşid halifeler döne-
minde bu yolu kullanan Hz. Ebu Bekir ve Ömer veliahd olarak
kendi oğullarını veya yakınlarını tayin etmemişlerdir. Hatta ha-
life Ömer'in aralarında anlaşamadıkları takdirde altı kişilik he-
yete oğlu Abdullah'ın de danışman olarak dahil olmasını istediği,
fakat halife seçilmemesini açıkca şart koştuğu bilinmektedir²⁴.
Halbuki Emevî ve Abbasî halifeleri veliahd olarak bir istisna dı-
şında hep kendi oğullarını veya yakınlarını seçmişlerdir. Böylece
de esasta seçim usulüne dayalı devlet düzenini verasetin hakim
olduğu bir saltanat sistemine çevirmişlerdir. Hilafeti elinde tutan
aile dışından seçilen tek veliahd Abbasi halifesi Memûn tarafın-
dan tayin edilen ve Hz. Ali'nin soyundan olan Ali b. Mûsâ er-
Rızâ'dır²⁵. Ne var ki gerek Abbasi ailesinin Memûn'u hal etmeyi
düşünecek kadar bu tayine karşı çıkması, gerekse Ali er-Rızâ'nın
bu sırada şüpheli bir şekilde ölümü bu istisnai uygulamanın he-
define ulaşmasını engellemiştir.

Râşid halifeler dönemi ile sonraki dönemlerin uygulaması
arasındaki bir fark da şudur. Tarihi kaynakların verdikleri bilgi-
lere göre gerek Hz. Ebu Bekir ve gerekse Ömer kendiliklerinden
değil, halktan gelen istekler sonucu böyle bir seçim yapma ihtiya-
cını duymuşlardır. Hz. Ebu Bekir ölümünün yaklaştığını hissedin-
ce etrafındakilere kendisinden sonrası için birini seçmelerini söy-
lemiş. Medinelilerin ileri gelenlerinin uygun bir isim üzerinde an-
laşamamaları ve seçimin halife tarafından yapılmasını istemeleri
üzerine de böyle bir seçim işlemine yönelmiştir²⁶. Bu seçimi yapar-
ken de bir çok kimsenin görüşünü almıştır²⁷. Aynı şekilde İbn
Mülcem tarafından yaralandığı sırada yerine uygun gördüğü bir
kimseyi bırakmasını söyleyenlere ikinci halife Hz. Ömer'in «Sizin
sorumluluğunuzu sağlığında da, öldükten sonra da taşımak iste-
miyorum»²⁸ diye karşı çıkması, daha sonra ısrarlı talepler üzerine

24 İbn Kuteybe, I, 28; Tyan, I, 184-185.

25 Tyan, I, 309-311.

26 Kâsımî, 171-172; Mûsâ, 99-100.

27 Halife Ebu Bekir'in bu tayin sırasında takip ettiği usul hakkında ge-
niş bilgi için bk. Taberî, III, 428 v.d.; ayrıca bk. Reşid Rızâ, *el-Hilâfe evl-
imâmeti'l-uzmâ*, Kahire 1341, s. 12-13.

28 İbn Kuteybe, I, 28.

«Eğer yerime birisini bırakmazsam bu konuda benden daha hayırlı bir kimsenin (Resulullah) sünnetine uymuş olurum (Yani Hz. Peygamber veliahd tayin etmemiştir, ben de ona uymuş olurum), eğer yerime birini bırakırsam bu defa da benden hayırlı bir başka kimsenin (Hz. Ebu Bekir'i kastediyor) sünnetine uymuş olurum.»²⁹ demesi bu konuda istekli olmadığını ortaya koymaktadır. Netice olarak ilk iki halifenin veliahd tayininde isteksiz olmaları, esas sistemin halifenin serbest bir seçimle belirlenmesi olduğunu ortaya koyar bir görünümüdür.

Klasik kaynaklardaki bilgiler ışığında sünni hukukçular tarafından kabul edilen tayin usulleri esas itibarıyla bu ikisinden ibarettir. Ancak zamanla kendisini gösteren siyasi ve hukuki zaruretler bir üçüncü yolun daha ortaya çıkmasına yol açmıştır. O da devlet başkanlığının zor kullanarak ele geçirilmesidir. Bu şekilde gerçekleşen devlet başkanlığının zarureten meşru olduğunu söyleyen hukukçular içerisinde İbn Kudâme, İbn Haldûn, Gazzâli, İbn Hümâm ve İbn Âbidîn sayılabilir. Ahmed b. Hanbel'in de bir görüşünde bu tür hilafeti meşru kabul ettiği kaynaklarda belirtilmektedir³⁰. İbn Haldûn bu şekilde devleti ele geçirenlerin hilafetlerinin din ve adalete uygun olarak hüküm sürmeleri durumunda meşru, değilse gayri meşru olduğunu ve uzaklaştırılmalarının gerektiğini söylemektedir³¹. İslam hukukçularını bu şekilde oluşan *de facto* bir durumu *de jure* kabul etmeye iten zaruret şöyle izah edilebilir. Gazzâli'nin de açıkça belirttiği gibi zorla başa geçen veya lüzumlu bazı nitelikleri eksik olan bir devlet başkanının meşru olmadığını ve değiştirilmesi gerektiğini söylemek çoğu kere büyük bir fitnenin, bir başka ifadeyle anarşinin çıkmasına yol açacaktır. Çünkü genelde böyle bir halifeyi silaha başvurmaksızın değiştirmek mümkün olmayacaktır. Üstelik halifenin meşru olmadığını söylemek yapmış olduğu tayinlerin ve diğer tasarruflarının de geçersiz olduğunu söylemek anlamına gelecektir. Bu durumda mesela böyle bir halife tarafından tayin edilen hakimlerin vermiş oldukları hükümler de geçersiz sayılacaktır. Bu da tabiiyle memlekette fitne ve anarşinin yayılmasına yol açacaktır.

29 İbn Kuteybe, I, 28; Kâsımî, 214.

30 Ferrâ, 20-23; W. Madelung, «Imama», El² (Fr.), III, 1193.

31 İbn Haldûn, II, 582-583.

Zaruretler haramı mübah kıldığına göre, bu konudaki zaruret de zorla halife olan kimsenin hilafetini zarureten geçerli kılmaktadır³².

Şii hukukçulara gelince bu konuda onların sünni hukukçularla temel bir yaklaşım farklılığına sahip oldukları görülmektedir. Şii hukukçular arasında sünni hukukçulara en yakın görüş, halifenin seçimle gelmesini, fakat bu seçimin Peygamber soyundan (ehl-i beyt) gelenler arasında yapılmasını ileri süren Zeydîler'e ait olmaktadır³³. Şia'nın en büyük kollarından İmamiye'de ise işbaşındaki halife kendisinden sonra yerine geçecek kimseyi ehl-i beyt arasından atar³⁴. Buna göre Peygamberden sonra meşru halife Hz. Ali, sonra oğlu Hasan, sonra da diğer oğlu Hüseyindir. Bu silsile daima bir önceki halife tarafından atanma yoluyla onikinci gâib imama kadar gitmektedir. Dolayısıyla İmamiye'de halifenin seçimle belirlenmesi veya yapılan tayinin ehl-i beyt dışından olması mümkün değildir.

İmamiye'ye göre halifenin günahsız (mâsum) olması gerekmektedir; böyle olmayanın devlet başkanı olması mümkün değildir. Aynı zamanda halifede Allah tarafından verilmiş gizli bir ilim de bulunmalıdır. Peygamber bu ilmi Hz. Ali'ye vermiş, o da kendisinden sonraki halifeye (Hasan) nakletmiştir; bu nakil işlemi onikinci imama kadar böylece devam etmiştir³⁵. Bu durum halifenin seçimle değil, tayinle olmasını zaruri kılmaktadır. Sonuç olarak İmamiyede halife, seçimle veya ehl-i beytin dışından veliahd tayin etmekle değil, işbaşındaki halifenin tayiniyle belirlenmektedir³⁶.

İmamiye'yi böyle bir tercihe götüren asıl sebebin devlet başkanlığını Peygamberden sonra Hz. Ali'ye geçirme ve sonra da ehl-i beyt içerisinde devamını sağlama arzuları olduğu belirtilmelidir. Zira İmamiye devlet başkanlığının seçimle belirlenmesi gerektiğini ileri süremezdi; Peygamberin ölümünden sonra halife

32 Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, Beyrut 1983, s. 149-151.

33 İbn Haldûn, II, 589.

34 Bağdâdî, 279-280; İbn Haldûn, II, 589.

35 Thomas W. Arnold. *The Caliphate*, London 1965, s. 185-186.

36 Mûsâ, 86; Reyys, 162 v.d.

olarak Hz. Ali değil, Ebu Bekir seçilmişti. Hilafetin Peygamberden sonra veraset yoluyla intikal edeceğini de iddia edemezdi; bu halde de İslam miras hukukuna göre Hz. Ali'nin değil amcası Abbas'ın halife olması gerekirdi. Bu durumda Hz. Ali'nin Peygamberden sonra halife olarak kabul edilebilmesi için bir tek yol kalmaktaydı; bizzat Peygamber tarafından halife tayin edildiğini iddia etmek. İşte İmamiye Hz. Ali tarafından bu yolda hiç bir iddia vaki olmadığı halde bunu iddia etmektedir. Keza şîî kaynaklarca halife Ali'nin de ölümünden önce yerine oğlu Hasan'ı bıraktığı ileri sürülmektedir. Halbuki bu konuda sünni kaynaklar Hz. Ali'nin böyle bir vasiyetinden bahsetmemektedir³⁷.

Görüldüğü gibi İslam hukukunda devlet başkanının tayini için sünni mezheplerce seçim, ahd-istihlaf ve zorla olmak üzere üç, İmamiye'ye göre ise önceki halife tarafından tayin edilme (nas) olmak üzere bir tane usul vardır. Bu tayin usulleri arasında devlet başkanlığının verasetle intikal etmesi düzenlenmemiştir. Halbuki dört halife döneminden sonra iktidarın fiilen verasetle el değiştirdiği, teoride üzerinde çok durulan seçim usulünün uygulamaya yansımadağı bilinmektedir. İslam devletlerinde bu fiili durum çoğu kere veliahd tayini usuluyla hukukleştirilmek istenmiştir. Bir başka ifadeyle işbaşındaki devlet başkanı tarafından kendi ailesinden veliahd tayin edilirken İslam hukukunda var olan bir yol kullanılıyor gibi bir izlenim verilmek istenmiştir. Halbuki yukarıda da belirtildiği üzere İslam hukukunda var olan ahd usulüyle sonraki dönemlerde uygulanan usul arasında esasa taalluk eden farklar vardır.

İslam devletlerinde tarih boyunca uygulanan fiili veraset usulünün hukuki sonuçları konusunda ise iki farklı görüş vardır. Çağdaş araştırmacılar Muhammed Hamidullah İslam devlet idaresinde şekilciliğin değil, hangi şekiller içerisinde olursa olsun hukuka bağlılığın önemli olduğunu bu şart gerçekleştiği sürece verasetle işbaşına gelmiş olmanın mahzurlu bulunmadığını ileri sürmektedir³⁸. Ona göre bu sebeple de İslam hukukçuları hükümdar-

37 Tyan, I, 226.

38 Muhammed Hamidullah, «Constitutional problems in early Islam», *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. V/1-4, s. 23-24.

ların hukuka bağılılığı üzerinde titizlikle dururken, aynı titizliğı işbaşına geçme şekli konusunda göstermemişlerdir. Diğer bir çağdaş araştırmacı Senhûrî ise bu konuda bir ayırım yapmakta ve devlet başkanının verasetle belirlenmesi usulünü bu ayırım ışığında ikili bir değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Ona göre hilafet İslam anayasa hukuku esaslarının tam olarak uygulandığı tam hilafet, uygulanmadığı nâkıs hilafet olarak ikiye ayrılır. Buna göre dört halife dönemi gerçek hilafeti, ondan sonraki dönemler de nâkıs hilafeti oluşturmaktadır³⁹. Hilafetin bu şekilde ikiye ayrılması ilk defa Senhûrî tarafından ortaya atılmış değildir⁴⁰. Ne var ki konu üzerinde en geniş olarak duran odur. İşte Senhûrî'ye göre tam hilafette devlet başkanlığının verasetle intikali mümkün değildir. Bu uygulamanın İslam tarihinde uzun asırlar uygulanmış olması hukuki sonucu değiştirmez. Ama nâkıs hilafette zarureten verasetle intikal de geçerlidir⁴¹.

Netice olarak İslam hukukunda devlet başkanının tayin usullerine ayırdığımız bu kısa inceleme şunu ortaya koymaktadır ki İslam Anayasa hukuku esas itibariyle milletin hür iradeleriyle devlet başkanını seçebildiği ve belirli durumlarda azledebildiği bir idare şekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Ne var ki bu şekil uzun asırlar sadece teoride kalmış, sonraki dönemlerin siyasi zaruretleri İslam hukukçularını bunlara uygun teoriler üretmeye ve *de facto* uygulamaları meşrulaştırmaya itmiştir.

39 Senhûrî, 255 v.d.

40 Bu konuda Teftâzânî'nin de aynı noktadan hareketle bu ayırımı yaptığı görülmektedir. Bk. Teftâzânî, *Şerhu'l-akâid*, s. 69; Türkiye Cumhuriyetinde hilafetin kaldırılması öncesinde bastırılan hilafet broşüründe de aynı ayırımın yapıldığı görülmektedir, bk. «Califat et souverainete», *Revue du monde musulman*, c. 59/1 (1925), s. 17; keza bk. Arnold, 213-214.

41 Senhûrî, 255-264.